

'GEOGRAFISCHE KENNIS IS WERELDMACHT'

Het Duitse geografische wereldbeeld in de periode 1890-1940

Ben de Pater

De aanhef van de oproep van het *Verband deutscher Schulgeographen* in 1911 liet weinig ruimte voor misverstanden: "Wissen ist Macht, geographisches Wissen ist Weltmacht". Aardrijkskunde moest op school worden onderwezen vanuit praktische belangen. Alleen kennis van de vaderlandse bodem gaf inzicht in de eigen bestaansmogelijkheden, en voor begrip van de Duitse koloniale missie in de wereld was kennis van de Duitse 'stam en volkskracht' onmisbaar.¹

De oproep was bestemd voor Duitse leraren aardrijkskunde en stond in *Geographischer Anzeiger*. In dat vakblad waren veel beschouwingen te lezen over de essentiële rol van de schoolaardrijkskunde bij de opvoeding van de Duitse jeugd tot goede staatsburgers (veelbetekenend is overigens dat men in plaats van 'Erdkunde' ook wel over 'Heimatkunde' ging spreken). Het ging daarbij niet in de eerste plaats om feitelijke kennis van, bijvoorbeeld, hoe in Pruisen een wet tot stand kwam, schreef dr. O. Dellit, directeur van de Hogere Meisjesschool in Haspe. Een meer verheven kennis was het doel. De aardrijkskundeleraar moest de leerlingen leren zich te vereenzelvigen met het 'staatkundig organisme', leren het vaderland lief te hebben. Het gehele vaderland, wel te verstaan. De identificatie met een regio daarbinnen paste niet. Kinderen moesten zich Duitser gaan voelen, niet Saarlander of Beier. Aan wat later wel laatdunkend genoemd werd de 'Kirchturmschatten-beschräntheit' -het niet verder willen zien dan de eigen dorpspomp- moest een einde komen, zeker in een tijd dat het vaderland in verre uithoeken zou moeten worden verdedigd.²

Opgave voor de leraar was, aldus Dellit, "einen gründlichen und tiefen Eindruck von der Weltmachtstellung Deutschlands zu vermitteln und so allmählich aber sicher das nationale Bewußtsein zu wecken und großzuziehen". Hij beval daarbij de volgende boeken aan: *Deutschland als Weltmacht*, *Von deutscher Kraft und Art*, het handboek van de *Vereins für das Deutschtum im Auslande* en het tijdschrift *Deutsche Erde*.

Dellit eindigt zijn beschouwing met de bewering dat in de school 'vanzelfsprekend' geen politiek bedreven moet worden en dat objectiviteit vereist is. Slechts voor de socialisten moest een uitzondering worden gemaakt: waarschuwingen tegen 'besmetting door de sociaal-democratische epidemie' behoorden tot de taak van de leraar. "Unsere Schulen sind Einrichtungen des Staates,

1 De oproep staat afgedrukt in de *Beilage zum Geographischen Anzeiger*, jaargang 14, januari 1913.

2 J. H. Paterson, 'German politics reassessed', in *Political Geography Quarterly* 6 (1987) 109.

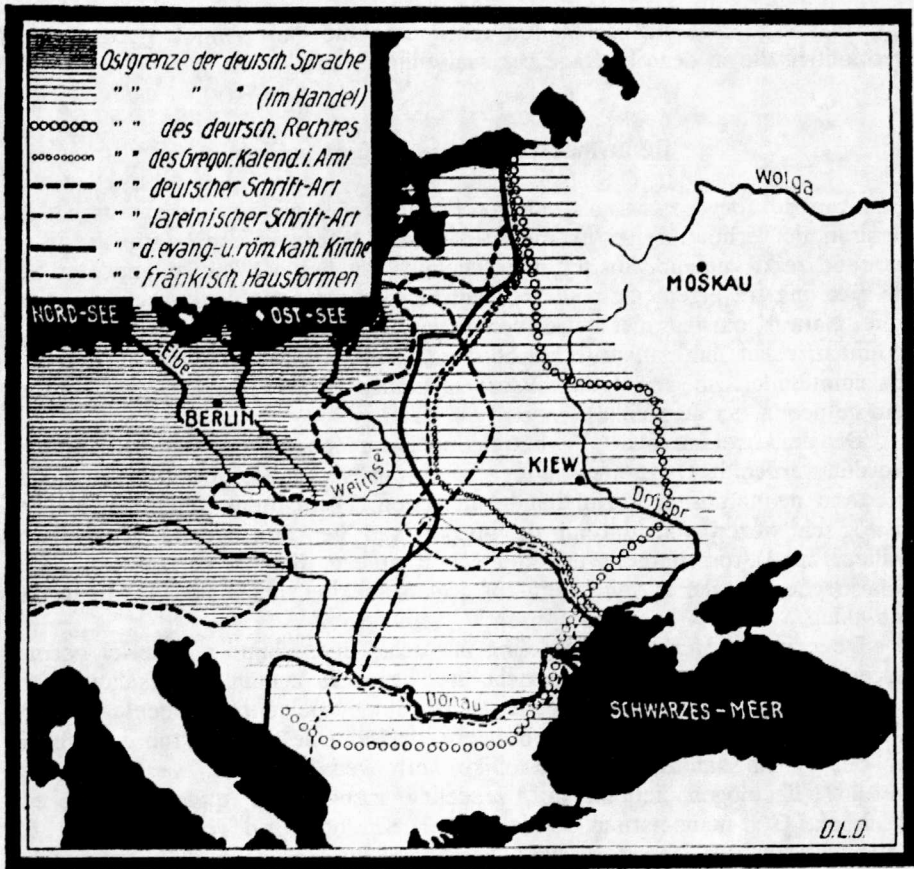
und als solche können, dürfen und müssen sie sich beteiligen an der Abwehr der Bestrebungen, die auf die Zerstörung dieses Staates hinzielen."³

De verbondenheid van de schoolaardrijkskunde met de nationalistische idealen van het Wilhelminische Duitsland -overigens nog maar een zwakke voorafschaduwing van de corrumpering van de aardrijkskunde (en andere schoolvakken) in de nazitijd- vindt men in die jaren evenzeer in de wetenschappelijke geografiebeoefening. De academische geografie had in het Duitsland van rond 1900 de wind in de zeilen. De Pruisische overheid had in 1874 gedecreteerd dat aan iedere inrichting voor hoger onderwijs een leerstoel geografie moest worden ingesteld. Aan deze verordening lag de waarneming ten grondslag dat de superieure geografische kennis van de Duitse officieren (kaartlezen, terreininterpretatie) sterk had bijgedragen aan de overwinning in de Frans-Duitse oorlog van 1870. Bovendien zag men in dat aardrijkskunde (net als geschiedenis overigens) het nationalisme kon dienen. Om bij de jeugd vaderlandsliefde te kweken, waren er leraren nodig die op de universiteit hadden geleerd hoe de grootheid van het nieuwe keizerrijk over te brengen.

Op de achtergrond speelde de overweging dat voor het functioneren van Duitsland als economische en koloniale macht geografische kennis van bijvoorbeeld delfstoffen, neerslag, bodemkwaliteit, bevaarbaarheid van rivieren, de 'volksaard' van inheemsen (waren ze agressief en geneigd zich te verzetten tegen het koloniaal gezag?) onontbeerlijk was. De Europese landen industrialiseerden in hoog tempo en waren als nooit tevoren in een koloniale wedloop verwickeld. Er is berekend dat tussen 1875 en 1914 elk jaar 620.000 vierkante kilometer geannexeerd werd als koloniaal gebied. Dat is bijna drie maal zo veel als jaarlijks in de periode 1800-1875. Kenmerkend voor de tijd was dat bijvoorbeeld de benoeming van Ratzel -hij komt verderop in dit artikel terug- tot hoogleraar geografie te München in 1875 gemotiveerd werd met een verwijzing naar het belang van het vak bij de koloniale ontsluiting van Afrika, de ontdekkingsreizen in het poolgebied en de uitbreiding van de wereldhandel. In heel Duitsland liep het aantal leerstoelen geografie op van één in 1870 tot tien in 1880. Tot de Eerste Wereldoorlog zou dat aantal nogmaals ruimschoots verdubbelen.

Zo leidde vanaf 1875 een combinatie van machtige maatschappelijke belangen van militaire, patriottistische, economische en koloniale aard tot de opkomst van een academische geografie in Duitsland (en overigens ook elders in Europa). Het is geen wonder dat het leeuwedeel van de kersvers benoemde hoogleraren dan ook in meerdere of mindere mate dienaren van de staat werden en de Wilhelminische ideologie onderschreven. Dit heeft geleid tot een ideologisering van de geografie. Het pleidooi van de vermaarde Duitse socioloog Max Weber voor een waardevrije wetenschap was bij geografen aan dovemansoren gericht. Het ideologische gehalte bleek vooral wanneer zij zich niet beperkten tot een nuchtere analyse van de geografische structuur van gebieden, maar ook weidse uitspraken deden over de betrekkingen tussen enerzijds natuur en ruimte en anderzijds de maatschappij en haar geschiede-

3 O. Dellit, 'Staatsbürgerliche Jugenderziehung und Erdkundeunterricht', in: *Geographischer Anzeiger* 14 (1913) 7-9.

Der Warägische Grenzsaum (nach Penck) und die Ostgrenzen der deutschen Kultur (nach Kaindl)

——— Ostgrenze des geschlossenen Verbreitungsgebietes des römisch-katholischen und evangelischen Christentums	----- Ostgrenze deutscher Verkehrssprache im Handel
———— Ostgrenze des geschlossenen Verbreitungsgebietes der deutschen Sprache	◆◆◆◆◆ Ostgrenze des geschlossenen Gebiets deutscher Schriftart
○○○○○○ Ostgrenze des amtlichen Gebrauchs des Gregorian. Kalenders (bis 1920)	Ostgrenze des geschlossenen Gebiets lateinischer Schriftart
○○○○○○ Ostgrenze des mittelalterlichen Gebrauchs des deutschen Rechtes	----- Ostgrenze der Verbreitung beider zusammen
	●●●●● Ostgrenze deutscher Hausformen

De Duitse claims op Oost-Europa werden gerechtvaardigd door de reikwijdte van de Duitse cultuur te maximaliseren. Uit: *Bausteine zur Geopolitik* (1928).

nis. Het zijn deze uitspraken, en met name die van politiek geografen en geopolitici, die in deze bijdrage centraal zullen staan.⁴

De invloed van het geografisch milieu

Eén van de eeuwige thema's van zowel de ideeën- als de mentaliteitsgeschiedenis is de verhouding tussen mens en natuur. 'Mens' is een begrip dat in dit verband reikt van individu tot maatschappij, van het denken en handelen van de enkeling tot algemene politieke, culturele, sociale en economische kenmerken. 'Natuur' omsluit hier zowel ecologische en landschappelijke verschijnselen (klimaat, reliëf, bodem, waterhuishouding, kusten, flora en fauna, enzovoorts) als ruimtelijke aspecten (geografische afstanden tussen plaatsen, oppervlakten van gebieden, en dergelijke).

De denkbeelden over die betrekkingen kunnen ruwweg in drie groepen worden verdeeld: 1) de mens is een soeverein wezen dat door zijn arbeid en verstand de natuur naar zijn hand kan zetten; 2) de mens ondergaat als een biologisch wezen voortdurend de invloed van het omringende geografische milieu; en 3) tussen mens en natuur bestaat een dialoog, een wisselwerking waarin geen sprake is van boven- of onderschikking, maar slechts van nevenschikking.

De eenvoud van deze driedeling is slechts ogenschijnlijk. Allerlei gecompliceerde filosofische en theologische stellingnames zijn in de beschouwingen hierover herkenbaar. Verschillende mensbeelden spelen bijvoorbeeld een rol. Is de mens autonoom of gedetermineerd, deel van de natuur ('the great chain of being') of dankzij zijn geestelijke vermogens schepper van zijn eigen wereld? Theologen hebben de tweedeling mens-natuur uitgebreid tot een driehoek: God-mens-natuur. Is de aarde een door God voor de mens, als hoogste vorm der levende wezens, geschapen huis, waarvan de mens huisbevaarder is? Bepaalt God door middel van zijn schepping, de natuur, niet de historische ontwikkeling van de mensheid? Verlangt God van de mens een rationalistische of piëtistische houding tegenover de natuur?⁵

Als gezegd, behoort het denken over de verhouding mens en natuur niet alleen tot de ideeëngeschiedenis, maar ook tot de mentaliteitsgeschiedenis. Behalve theologen en filosofen, en later geografen en andere vakgeleerden van naam, hebben ook gewone 'anonieme' mensen meer of minder bewuste

4 De vooroorlogse geschiedenis van de politieke geografie en geopolitiek is lange tijd met de mantel der liefde bedekt geweest. Pas recent zijn Duitse, maar ook Britse geografen, het vakwetenschappelijke verleden in detail gaan blootleggen. Zie met name twee 'special issues' van *Political Geography Quarterly*, namelijk 'Historical Studies of Geopolitics' (vol 6, no. 2, april 1987) en 'Historical Studies of German Political Geography' (vol. 8, no. 4, oktober 1989). Van beide themanummers is bij het samenstellen van dit artikel profijt getrokken. De beste Nederlandse publicatie over dit onderwerp is nog altijd de dissertatie van G. Bakker, *Duitse Geopolitiek* (Amsterdam 1967).

5 Het klassieke boek hierover - dat helaas niet reikt tot de tijd van de industriële revolutie en darwinisme - is van de geograaf G.J. Glacken, *Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century* (Berkeley 1967).

denkbeelden (gehad) over dit onderwerp. Tot op dag van vandaag bestaan allerlei mythen op dit terrein. Veelzeggend zijn de antwoorden van eerstejaars studenten sociale geografie in Utrecht op de vragen: denkt u dat in bepaalde maanden van het jaar meer zelfmoorden voorkomen dan in andere maanden; zo ja, welke maanden zijn dat dan en waarom juist deze maanden? Acht van elke tien studenten geven het volgende antwoordenpatroon: ja; in de herfst en winter komen de meeste zelfmoorden voor; de redenen daarvoor zijn het donkere, troosteloze, grauwe, trieste weer dat depressief maakt, de bladeren vallen en de natuur sterft ook, etcetera.

De cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek weerspreken dit 'natuur bepaalt mens'-denken resoluut. Het aantal zelfdodingen schommelt in Nederland per maand tussen de 110 en de 170; systematiek is er hoegenaamd niet in te ontdekken. Hooguit suggereren ze het omgekeerde. In het midden van de jaren tachtig tenminste lagen de cijfers van maart tot augustus iets boven het maandgemiddelde van 135, van september tot februari er iets onder (respectievelijk 140 en 130).⁶ Het is duidelijk dat het inzicht van de Franse socioloog Emile Durkheim, geformuleerd in zijn boek *Le Suicide* (1897), dat de kans op zelfmoord niet van klimaat en weer afhankelijk is maar van de mate van religieuze en sociale integratie, buiten de wetenschap nog geen gemeengoed is geworden.

Friedrich Ratzel: een Wilhelminische geograaf

Duitse geografen hebben vanaf de laatste decennia van de vorige eeuw tot en met het Hitler-regime tamelijk massaal gekozen voor de onder twee genoemde visie: mens en maatschappij worden zo niet bepaald dan toch beïnvloed door de omringende natuur. In het denken en handelen van de mens, in de geschiedenis van de maatschappij in al haar facetten: altijd en overal is het stempel van de natuur te ontdekken.⁷ Noodzakelijk was die keuze niet. Gelijktijdig hebben Franse geografen bijvoorbeeld de dialoog op gelijke voet tussen mens en natuur verkondigd.

De achtergronden van die keuze te verklaren gaat het bestek van dit artikel verre te boven. Ze hangt samen met de bijzondere maatschappelijke situatie en culturele ontwikkeling in het laat negentiende-eeuwse Duitsland, maar ook van de 'toevallige' personen die hoogleraar geografie werden. In Frankrijk was de grondlegger van de academische geografie, Paul Vidal de la Blache, van huis uit een historicus die de relatieve vrijheid van de menselijke groep ten opzichte van de natuur beklemtoonde. Zijn alfa-achtergrond botste

6 Cijfers voor de vijfjarige periode 1983-1987, berekend uit de gegevens van de CBS-Maandbericht Gezondheidsstatistiek. De (overigens minieme) toename in het voorjaar is ook in eerdere tijden en elders gesignaleerd. Zie daarover het even bizarre als unieke boek van W. Hellpach, *Geopsyche. Die Menschenseele unterm Einfluß von Wetter und Klima, Boden und Landschaft* (Leipzig 1935), 156-157. (De eerste editie van dit boek verscheen onder de titel *Geopsychischen Erscheinungen* in 1911; een Nederlandse vertaling ervan in 1949).

7 Voornaamste uitzondering waren de *Kulturgeographen* die onderzochten hoe onder invloed van de mens het oorspronkelijke natuurlandschap was veranderd in een cultuurlandschap. De vormende kracht van de mens kreeg bij hen erkenning.

met de natuurwetenschappelijke opleiding van zijn Duitse tegenpool, Friedrich Ratzel, die van oorsprong zoöloog was. Bij hem komt iedereen terecht die de wortels van het geografische wereldbeeld in Duitsland tussen 1890 en 1940 wil reconstrueren.

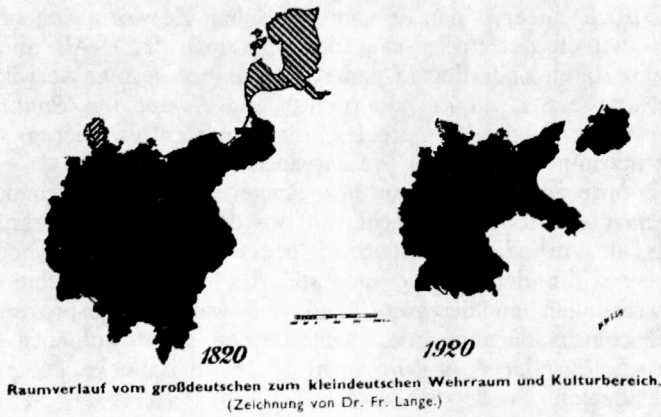
Ratzel zag de mens niet in de eerste plaats als een historisch maar als een biologisch wezen dat ondergeschikt was aan zijn habitat. "Wir wissen nicht", schreef hij al in de openingsaline van het eerste deel van zijn *Anthropogeographie* (1882), "welcher hörenen Sphäre die Seele des Menschen angehört. Was wir vom Menschen wissen, gehört der Erde an, stofflich, physikalisch und entwicklungsgeschichtlich". De rijkdom aan veelvormigheid werpt "ein heller Schein von Freiheit über der menschlichen Gesellschaft", maar dat is slechts schijn, aldus Ratzel, want er is meer eenheid dan verscheidenheid. Elke samenleving, elk volk -in welk stadium van ontwikkeling ook- is onlosmakelijk geworteld in de grond. De verscheidenheid aan en ontwikkeling van verschijnselen in een samenleving worden 'in laatste instantie' bepaald door het fysische milieu van die samenleving. Die afhankelijkheden kunnen direct of indirect zijn. Dat laatste is het geval bij het culturele leven: "Die meisten Wirkungen der Natur auf das höhere geistige Leben vollziehen sich durch das Medium der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnisse, welche ihrerseits auf das innigste miteinander verbunden sind."⁸

Ratzel veronderstelt in zijn werk een eenheid tussen geografie en geschiedenis. Hij staat daarmee in een lange traditie. De filosoof J.G. Herder sprak in 1784 al over geschiedenis als een in beweging gezette geografie en de geograaf Carl Ritter typeerde in 1804 geografie en geschiedenis als onafscheidelijke metgezellen. Geografen beschreven het fysische milieu als het invloedrijke toneel waarop de geschiedenis zich voltrok en waarin zij haar sporen achterliet. Ratzel constateerde dat "die Geschichte nicht verstanden werden kann ohne ihren Boden" en omgekeerd dat "die Geographie irgendeiner Erdstelle nicht darzustellen ist ohne die Kenntnis der Geschichte, die darauf ihre Spuren gelassen hat". Een geografische schildering van het toneel waarop de geschiedenis van een land zich afspeelt voldoet alleen dan wanneer ze met "das Verhältnis dieses Landes zum ganzen Erdraum, die Lage dieses Landes auf der ganzen Erde" rekening houdt en "das Wechselwirken zwischen Volk und Boden, und Staat und Boden als unablässig und notwendig" voorstelt.⁹

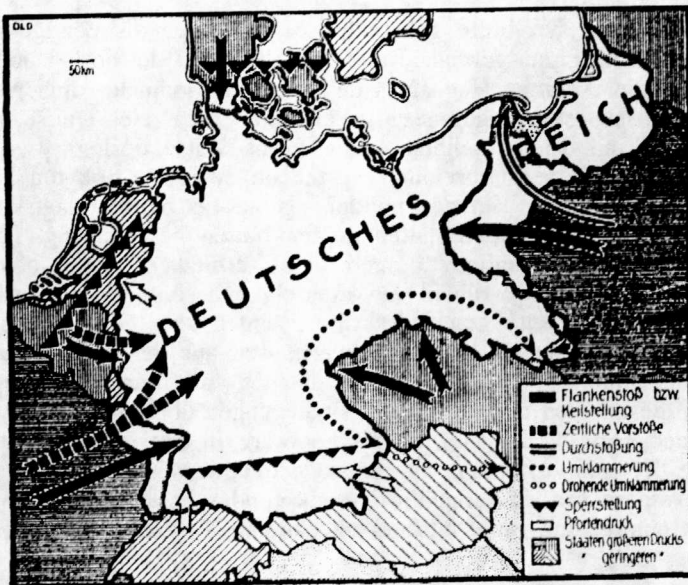
Veruit de meeste invloed heeft het werk van Ratzel gehad, dat gaat over de invloed van de geografische ruimte op de politieke geschiedenis, in het bijzonder die van staten. Enkele van zijn tientallen boeken en vele van zijn meer dan duizend artikelen gaan daarover. Zijn belangrijkste publicatie in dezen is ongetwijfeld zijn *Politische Geographie, oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*. De eerste editie ervan verscheen in 1897. In elk geval naar omvang, zo'n 850 pagina's, is het een monumentaal werk te noemen. Geheel in lijn met het maatschappelijke klimaat van de Wilhelminische tijd en met het wetenschappelijke klimaat van organistisch denken en sociaal-darwinisme, presenteert hij de staat als het 'grootste werk van de mensen op aarde' en als een aan de grond gebonden ('bodenständig')

8 Fr. Ratzel, *Anthropogeographie, Erster Teil: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte* (oorspr. druk 1882; Stuttgart 1899) 34.

9 Ibidem, 55.

De amputatie van het Duitse *Raumorganismus*. Uit: *Zeitschrift für Geopolitik*, II. Halbband (1932).

De suggestieve kracht van een kaart: Duitsland wordt van alle kanten bedreigd. Uit: *Bausteine zur Geopolitik* (1928).

organisme. De staat bestaat uit een volk ('ein Stück Menschheit') en een territorium ('ein Stück Boden') die zo nauw met elkaar vervlochten zijn dat het geheel (de staat) meer is dan de som der delen. Ze wordt een organisme met een eigen wil en ziel ('politische Idee' of 'Staatsidee'). Als alle andere organismen, zijn staten onderling in een strijd om het bestaan verwikkeld. In feite gaat het om een strijd om de ruimte, een *Kampf um Raum* waarin sterke staten succesvol zijn (en groeien zoals planten en dieren groeien), zwakke staten inkrimpen of sterven (de darwinistische selectie).

Ratzel behoorde zonder twijfel tot wat Ringer in zijn wetenschapssociologische studie naar de ideeën en macht van van de Duitse hoogleraren in de jaren 1890-1933 de 'orthodoxe meerderheid' noemt. Zij kwamen in het geweer tegen allerlei verschijnselen van de moderne tijd zoals de 'machinecultuur', democratie, vakbonden en de grote stad. Ze waren uitgesproken Duits-nationalistisch, conservatief en droomden van een groot koloniaal rijk: de keuze was tussen *Weltmacht* of *Niedergang*.¹⁰ In de politieke geografie van Ratzel zijn de idealen van de orthodoxe meerderheid zichtbaar. Niettemin is zij nog wel wetenschappelijk, zij het beslist niet waardenvrij. Voor de verloedering van zijn politieke geografie tot geopolitiek, van wetenschap tot ideologie, die binnen twintig jaar na zijn dood (Ratzel overleed onverwachts in 1904) optrad, kan hij postuum niet verantwoordelijk worden gesteld.

Geopolitiek: een onverhulde ideologie

De geopolitiek kan het beste gekarakteriseerd worden als een geografische apologie van oorlog en geweld. Ratzel verheerlijkte de oorlog niet, maar verafschuwde die evenmin. Het lag in de natuurlijke loop der dingen opgesloten dat jonge, levenskrachtige staten groei ambiëerden. Het Duitse keizerrijk (geproclameerd na de overwinning in de Frans-Duitse oorlog) was jong en streefde dus naar gebiedsuitbreiding overzee en eventueel ook ten koste van zijn Europese burens. In Ratzels politieke geografie blijven staatslieden die handelen of regeringen die besluiten nemen buiten beschouwing. Het is de geografische situatie, de natuur, die gebiedt of verbiedt, uitnodigt of ontraadt, bepaalt of verleidt. Keuzevrijheid van menselijke besluitnemers wordt, in de woorden van een recente geschiedschrijver, "unter dem Gesichtspunkt einer geographischen Rationalität zum Wahlzwang, weil aus der Palette der Handlungsmöglichkeiten nur diejenigen Handlungen als wirklich zweckmässig erscheinen, die mit den geographischen Bedingungen übereinstimmen".¹¹

In de geopolitiek vindt men dit als het ware in een extreme, uitvergrote vorm terug. Zo gehoorzaamde volgens de geopoliticus Hennig Bismarck aan de 'ijzeren wetten van de geopolitiek' - ook zonder hem was de geopolitieke belofte van eenwording van Duitsland uitgekomen. Bismarck was in zijn ogen

10 Fr. K. Ringer, *The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community, 1890-1933* (Cambridge Mass. 1969). Zie voor Ratzel: M. Bassin, 'Imperialism and the nation state in Friedrich Ratzel's political geography', in *Progress in Human Geography* 11 (1987) 473-495, in het bijzonder 481-482.

11 H-D Schultz, 'Pax Geographica. Räumliche Konzepte für Krieg und Frieden in der geographischen Tradition', in *Geographische Zeitschrift* 75 (1987) 14.

enkel en alleen "die Vollstrecker geistiger Naturgesetze, für die die Zeit erfüllt war".¹² Dat extreme vindt men ook terug in het organicisme: wat voor Ratzel nog tot op zekere hoogte analogiedenken was (staten zijn *als* organismen), is voor geopolitici een feit (staten *zijn* organismen).

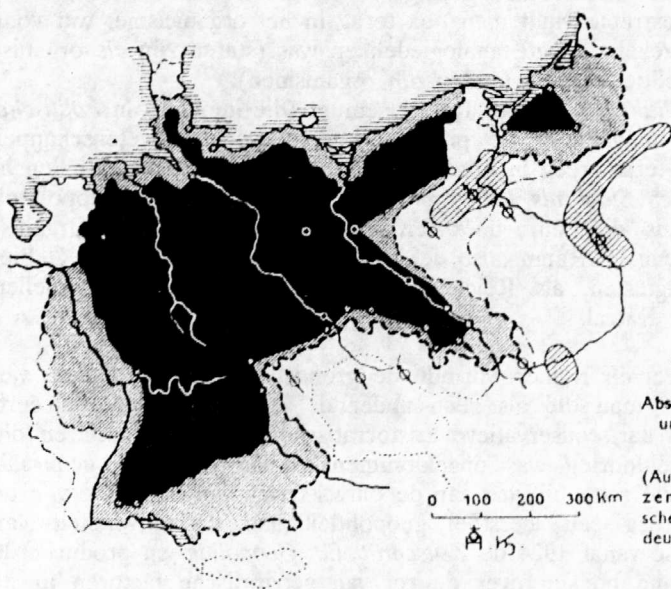
De term *Geopolitik* is niet door Ratzel gemunt (die immers van *Politische Geographie* sprak) maar door de pro-Duitse Zweedse staatswetenschapper Rudolf Kjellén. De term kreeg in brede kring burgerrecht toen van Kjellén in 1917 het boekje *Der Staat als Lebensform* verscheen waarin de geopolitiek wordt omschreven als "die Lehre über den Staat als geographischem Organismus oder Erscheinung im Raum: also der Staat als Land, Territorium, Gebiet oder, am ausgeprägtesten, als Reich". Over de inspiratiebron van Kjellén bestaat geen twijfel: Ratzel.

Het werk van Ratzel en Kjellén vormde de grondslag voor het denken van Karl Haushofer, de man die als geen ander de geopolitiek personificeert. Haushofer was een aartsconservatieve aristocratische militair uit Beieren die in de Eerste Wereldoorlog was opgeklommen tot de rang van generaal-majoor. Na de oorlog zette hij zich aan de ontwikkeling van de studie van de geopolitiek. Hij kreeg een leerstoel geopolitiek aan de universiteit van München, redigeerde vanaf 1924 de *Zeitschrift für Geopolitik* en produceerde aan de lopende band boeken over de rol van geografische factoren in de militaire en politieke wereldgeschiedenis. Wereldgeschiedenis: Haushofer dacht bij voorkeur *weiträumig*, niet in termen van plaatsen en dagen, maar in termen van continenten en eeuwen of op zijn minst subcontinenten en decennia. De wetenschappelijke waarde van zijn talloze publicaties -die sommige van zijn oudere boeken, bijvoorbeeld over Japan en de Stille Oceaan, wel degelijk bezaten- werden overvleugeld door de ideologische boodschap: de noodzaak tot en het recht op de uitbreiding van de Duitse *Lebensraum*.¹³ Het leeuwedeel van zijn werk valt in de schemerzone tussen populaire geografische wetenschap en journalistieke politieke propaganda. Toen Haushofer in 1945 werd gearresteerd en ondervraagd door het Amerikaanse leger, schatte hij het waarheidsgehalte van zijn geopolitiek op zestig tot zeventig procent, met een scherpe val na 1933, toen de geopolitiek voor het overgrote deel (niet volledig - zie verderop) in nazi handen raakte.¹⁴ Maar van meet af aan had Haushofer al de praktische betekenis ervan onderstreept.

12 R. Hennig, *Geopolitik. Die Lehre vom Staat als Lebewesen* (Leipzig und Berlin 1928) 7.

13 *Lebensraum* is een treffend voorbeeld van hoe een begrip een ideologische lading kan krijgen. Ratzel introduceerde het in 1897 in een nog tamelijk neutrale zin: als het geografische verspreidingsgebied van een organisme (of groep van gelijksoortige organismen), als het gebied waarbinnen een (groep van) organisme(n) leeft en voor het voortbestaan noodzakelijke relaties onderhoudt met het organische en anorganische milieu. Bijna een halve eeuw later spreekt Schmitthenner over 'aktive Lebensräume' bewoond door superieure en expansieve 'bodensteten Völker' en 'passive Lebensräume' die in de loop der tijd in omvang zijn verminderd en waarin 'bodenlosen Völker' leven. H. Schmitthenner, 'Zum Begriff Lebensraum', in *Geographische Zeitschrift* 48 (1942) 408.

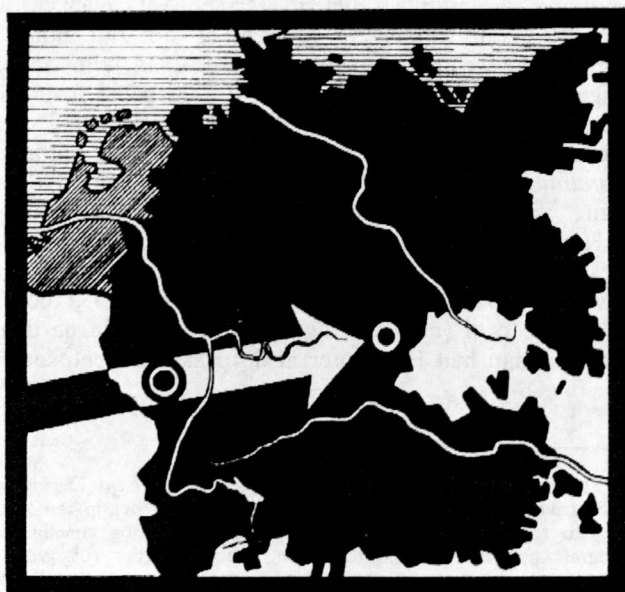
14 Haushofer in zijn 'Apologie der deutschen Geopolitik', opgenomen in: H.A. Jacobson, *Karl Haushofer, Leben und Werk* (Boppard am Rhein 1979; Schriften des Bundesarchivs 24) I, 639-646, aldaar 641.

**Deutscher
Restschutraum.**

Abstufung des Sicherheits-
und Wehrrechts der
Deutschen.

(Aus: Haushofer, Gren-
zen in ihrer geographi-
schen und politischen Be-
deutung. Berlin 1927.
Seite 217.)

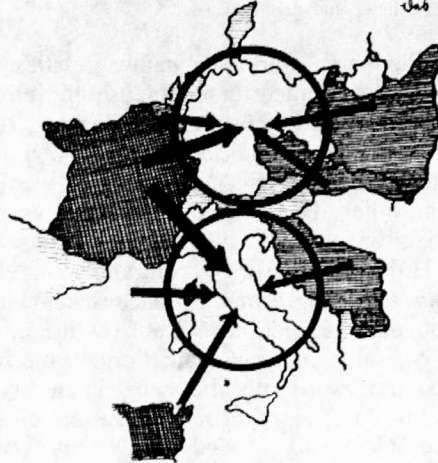
Saarbrücken—Eger

Die Hüfte des deut-
schen Volksbodens
(Zeichnung
von H. Diehl.)

Kaarten ten behoeve van de binnenlandse propaganda in Duitsland. Vanwege de veelzeggend-
heid van de oorspronkelijke bijschriften zijn deze hier ook afgedrukt. Uit: *Zeitschrift für
Geopolitik, II. Halbband* (1932).

Frankreichs Randlage.

Wortlaut: 'Jede Bindungslosigkeit! Bindung mit dem Nachbar
das Nachbar!'

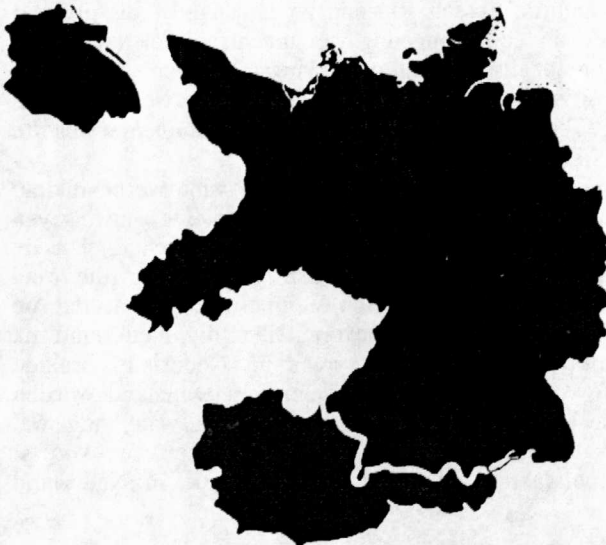
Epigrammartige Gegenüber-
stellung französischer und
mitteleuropäischer Sicher-
heit (sûreté).

Veranschaulichung der La-
gungunst, aber auch des Ge-
schicks in ihrer Auswertung
französischer Geopolitik.

(Aus: K. Springenschmid,
Die Staaten als Lebewesen.
Geopolitisches Skizzenbuch.
16 S. Text, 244 Zeichnungen.
Geleitwort v. K. Haushofer.
Leipzig, E. Wunderlich.)

Erscheint Frühjahr 1933.

Frankreich vermag seine Nachbarn einzukreisen, ohne
daß es selbst eingekreist werden kann.

Versailles im Spiegelbild.

Gewohnheit schwächt die
Wirkung eines oft ge-
sehenen Kartenbildes ab.
Wie überraschend tritt
die Ausnagung der deut-
schen Ostgrenze, der
Einbruch der Slawen,
die Rückzugstellung des
Deutschtums hervor,
wenn man im Spiegelbild
die Umriss des großdeut-
schen Reiches vertauscht!

(Zeichnung
von K. Lange.)

Zo omschreef hij, zinspelend op het onrechtvaardige Verdrag van Versailles, in 1928 de geopolitiek als:

eines der mächtigsten Kampfmittel für gerechte Verteilung des Lebens- und Atemraumes auf der Erde, nach der Arbeitsfähigkeit und Kulturleistung der Völker, nicht nach den Gewaltdiktaten eines geschickt zusammengebrachten Konzerns zur Aufrechterhaltung einer ungerechten Raumverteilung auf Erden, die nur durch Kriege und Gewalt erlistet und errafft wurde.¹⁵

Vanaf het prille begin waren er nauwe relaties tussen de geopolitici en de nazi's. Het directe contact tussen Haushofer en de nazitop liep via Rudolf Hess. Haushofer leerde hem in 1919 kennen toen hij als student aan de Münchense universiteit stond ingeschreven. Zij deelden de ervaring officier aan het westelijk front te zijn geweest; Hess werd spoedig een huisvriend van het gezin Haushofer. Hij regelde incidenteel ontmoetingen tussen Haushofer en Hitler, zoals bijvoorbeeld in 1924 toen Haushofer in de Landsberg-gevangenis, waar Hitler *Mein Kampf* componeerde, een exemplaar achterliet van Ratzels *Politische Geographie*. Gemeenschappelijk was de afkeer van de Weimar-republiek, die niet het 'echte' Duitsland vertegenwoordigde, en het Verdrag van Versailles dat het Duitse organisme had geamputeerd.¹⁶

De geopolitiek werd met het verstrijken der jaren meer en meer een instrument voor de nazipropaganda. Kaarten die kranten overnamen uit het *Zeitschrift für Geopolitik*, toonden Tsjechoslowakije als een door een pijl veroorzaakte wond in het Duitse organisme. Propagandafilmpjes in de bioscopen vergeleken het ontstaan van de Poolse corridor, die Oost-Pruisen scheidde van de rest van Duitsland, met een beitel die zich een weg hakt door het Duitse vlees. Het 'cordon sanitaire' tussen Rusland en Duitsland - als produkt van Versailles voortgekomen uit een mengeling van machtspolitiek (scheiding van twee grote machten) en idealisme (zelfbeschikkingsrecht der volkeren) - stond de 'natuurlijke' *Drang nach Osten* van Duitsland in de weg. Het was zijn lotsbestemming deze *Teufelsgrütel*, dit *Kleinstaatengerümpel*, weg te vagen en in te lijven bij het Duitse Rijk.

Steeds hebben de geopolitici ingespeeld op de angst van overbevolking: een te veel aan mensen en een tekort aan bestaansmiddelen. De omvang van de bestaansmiddelen werd weer afhankelijk geacht van de omvang van de ruimte waarover een volk kon beschikken. In een samenleving die veel nadrukkelijker dan de huidige nog een agrarisch stempel droeg, was dat op zich ook begrijpelijk. Zo ademen de annexatievoorstellen die Nederland na 1945 op de geallieerde tafel legde, de zelfde vrees: in Nederland dreigde overbevolking en om dat te voorkomen moesten delen van Duitsland worden geannexeerd. Zonder extra land was emigratie naar landen waar nog wel ruimte was (Canada, Australië) onvermijdelijk. Uiteindelijk heeft een koortsachtige, niet aan grote oppervlakten gebonden, industrialisatie in Nederland uitkomst gebracht.

15 K. Haushofer, H. Lautensach, O. Maull und E. Obst, *Bausteine zur Geopolitik* (Berlin 1928) 41.

16 Gebaseerd op M. Bassin, 'Race contra space: the conflict between German Geopolitik and National Socialism', in: *Political Geography Quarterly* 6 (1987) 115-134.

In Duitsland bestond de obsessie met overbevolking en ruimtegebrek voor de oorlog al in brede kring. Het land kende elk jaar een geboorte-overschot van 800.000 tot 900.000 mensen, en noch de Duitse koloniën noch het moederland leken voldoende soelaas te bieden. Veelzeggend is het verkoop-succes van de roman *Volk ohne Raum* (1926) van Hans Grimm, dat als centrale boodschap uitdroeg dat uitbreiding van de *Lebensraum* noodzakelijk was. Haushofer noemde het boek een "höchst lesenswerte epische Darstellung der deutschen Raumnot".¹⁷ Hij liet niet na op het aambeeld van de overbevolking te hameren. Het indrukwekkendste strijdmiddel van de geopolitiek om te overtuigen, schreef hij, zijn de cijfers van de bevolkingsdichtheid:

Denn diese Zahlen sagen nicht nur aus, wo auf der Erde unerträglicher Volksdruck, Raumenge, Überbevölkerung herrscht, die mehr Menschen zusammendrängt, als der reichste Boden ernähren kann.... Sie zeigen auch mit erbarmungsloser Deutlichkeit, wo der Besitzer sein weites, einsames Land nicht zu entwickeln vermag und früher oder später die Not die Hungernden ins Land ruft, wenn sich der Besitzer nicht mit ihnen verständigt...¹⁸

De publicatie *Bausteine zur Geopolitik* waaruit dit citaat afkomstig is, werd samengesteld door vier kopstukken uit de geopolitiek. Zij namen er een soort programmatisch manifest in op dat uit zes stellingen bestond die in een notedop de uitgangspunten en doelen van de geopolitiek samenvatten. Ze luiden in een vrije vertaling als volgt¹⁹:

1. De geopolitiek is de wetenschap van de 'Erdgebundenheit' van politieke gebeurtenissen;
2. Zij berust op de brede grondslag van de geografie, in het bijzonder de politieke geografie als de wetenschap van politieke 'Raumorganismen' en hun structuur;
3. De door de geografie begrepen essentie van aardse gebieden biedt de geopolitiek het kader waarbinnen politieke gebeurtenissen zich dienen te voltrekken om op de lange duur succesvol te zijn. Af en toe zullen de dragers van het politieke leven zeker dit kader te buiten gaan, maar vroeg of laat zal de gebondenheid aan de aarde steeds weer haar kracht bewijzen;
4. Gewapend met deze kennis, zal de geopolitiek gereedschap leveren voor politiek handelen en wegwijzer in het politieke leven zijn;
5. Daardoor wordt zij tot een toegepast vak dat in staat is de praktische politiek, tot aan de noodzakelijke plaats van afspiegeling van vaste bodem, te begeleiden. Alleen zo zal deze sprong van weten naar handelen kunnen slagen; de sprong vanuit onwetendheid is veel verder en gevaarlijker;
6. De geopolitiek zal en moet het geografische geweten van de staat worden.

Het zijn zelfverzekerde woorden. Maar hoe ver heeft de invloed van de geopolitiek daadwerkelijk gereikt?

17 In: Jacobsen, *Karl Haushofer*, I, 538 (vgl. noot 14).

18 K. Haushofer, *Bausteine*, 39-40 (vgl. noot 15).

19 Ibidem, 27.

De feitelijke betekenis van de geopolitiek

Pas de naoorlogse wereld, besloot Stefan Zweig zijn impressie van Haushofer in zijn autobiografische *Die Welt von Gestern*, zou in staat zijn de juiste historische maat van de persoon Haushofer te nemen. De Oostenrijkse schrijver schetst een wonderlijk sympathiek portret van de man die hij ooit op de boot naar Japan had leren kennen. Wonderlijk, omdat Zweig fervent tegenstander van Hitler was. Hij was uit wanhoop over wat de nazi's in Europa aanrichtten naar New York gevlucht waar hij in zijn laatste levensjaar - hij zou in 1942 zelfmoord plegen- zijn autobiografie componeerde. Zweig zag in Haushofer "keineswegs wie die fingerfertigen Journalisten von heute eine dämonische 'graue Eminenz', die im Hintergrunde versteckt, die gefährlichsten Pläne ausheckt und sie dem Führer souffliert".²⁰ Hij zal met zijn verwijzing naar de journalistiek gedacht hebben aan het alarmerende artikel 'The Thousand Scientists behind Hitler' dat in 1941 in *Reader's Digest* verscheen. De Amerikaanse verbeelding schiep zich een immens, onderaards *Institut für Geopolitik* te München dat directe telefoonverbindingen met Hitler zou hebben.

Dat de werkelijkheid heel anders was, werd in de jaren na 1945 duidelijk. De historische maat van Haushofer bleek veel minder groot dan gedacht. Niet alleen bleek het *Institut* slechts een spookbeeld (of in elk geval niet meer dan een nogal vage papieren organisatie), ook was Haushofer al sinds de vlucht van Rudolf Hess naar Schotland in 1941 uit de gratie bij de nazitop. Hess' oversteek werd zijn intellectuele leidsman Haushofer aangerekend; hij moest zich ondervragingen laten welgevallen (later zou hij zelfs enige tijd geïnterneerd worden in Dachau). Er speelde echter meer: Haushofers vrouw Martha was niet 'rassenrein' en zijn zoon Albrecht, een carrièrediplomaat die wel voor de nazi's werkte maar hun idealen niet deelde, had contacten onderhouden met de Duitse oppositie. Albrechts connecties met de groep die in juli 1944 een aanslag op Hitler pleegde, leidde tot zijn arrestatie. Op 23 april 1945 werd hij door de Gestapo vermoord. Nog geen jaar later, op 10 maart 1946, benamen de toen 76-jarige Haushofer en zijn vrouw zich van het leven. (Zijn leerling Hess zou 41 jaar later in de Spandaugevangenis zelfmoord plegen).²¹

Behalve de persoonlijke omstandigheden, was er ook een langdurige intellectuele wrijving tussen de geopolitiek en de 'völkische' nazi-ideologie. In feite was het een botsing tussen *Raumdenken* en *Rassedenken*. Geopolitici beklemtoonden, geheel in lijn met Ratzel, het doorslaggevend belang van de externe geografische omgeving. Samenlevingen waren daaraan ondergeschikt.

20 S. Zweig, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers* (Frankfurt am Main 1970; oorspr. Stockholm 1944) 220. Hij voegde er echter aan toe: "Aber daß es seine Theorien waren, die mehr als Hitlers rabiateste Berater die aggressive Politik des Nationalsozialismus unbewußt oder bewußt aus dem eng Nationalen ins Universelle getrieben, unterliegt keinem Zweifel."

21 Een beknopt biografisch portret van de in vele opzichten opmerkelijke familie Haushofer -zo koesterde zij ook literaire ambities- geeft H. Heske, 'Karl Haushofer: his role in German geopolitics and in Nazi politics', in *Political Geography Quarterly* 6 (1987) 135-144. Veel uitgebreider is: Jacobsen, *Karl Haushofer*: zo'n 1300 pagina's biografie en correspondentie (vgl. noot 14).

Dit geografisch determinisme verhiel zich slecht tot het raciale denken van de nazi's, die aan de veronderstelde biologische/genetische verschillen tussen rassen het meeste belang hechtten (met als uitersten de superieure geestelijke eigenschappen van het Arische ras en de verderfelijke eigenschappen van het Semitische ras). Al in 1931 richtten de nazi's de *Arbeitsgemeinschaft für Geopolitik* op die er voor moest zorgen dat Haushofers *Zeitschrift für Geopolitik* in het rechte spoor kwam.

Dat lukte pas bijna volledig vanaf 1933. In 1932 nam Haushofer bijvoorbeeld nog excerpten op van een lange filippica van de communist Karl Wittfogel, zij het met een waarschuwend woord vooraf. Wittfogel formuleerde daarin een even snijdende als welsprekende marxistische kritiek op het 'bourgeois denken' van de politiek geografen en geopolitici.²² (Dezelfde Wittfogel zou in 1957 beroemd worden door zijn boek *Oriental Despotism* waarin hij de oorsprong van dictatoriale regimes verklaart uit de aanwezigheid van irrigatielandbouw). En ook na 1933 waren er incidenteel klachten van nazijde over een impliciet maar niettemin herkenbaar *Raumdenken* bij geopolitici. Er zit een kern van waarheid in de klacht die Haushofer in november 1945 formuleert in zijn reeds eerder aangehaalde *Apologie der deutschen 'Geopolitik'*: de machthebbers namen alleen leuzen en kernbegrippen uit de geopolitiek over die hen goed uitkwamen; wat zij overnamen begrepen zij dan ook nog verkeerd door hun *Rassedenken*.

De breedte van het spectrum

Men moet er voor waken de Duitse geografie tussen beide wereldoorlogen gelijk te stellen met de geopolitiek. Toegegeven: gedurende de periode 1914-1918 kozen zij die zich gewoonlijk 'waardenvrij' bezighielden met landschappen, nederzettingen en klimaten, niet alleen als burger maar óók als wetenschapper voor hun vaderland. Een goed voorbeeld daarvan is Alfred Hettner. Hij bewaarde gewoonlijk een afstandelijke toonzetting in zijn geschriften. Als hoofdredacteur van de *Geographische Zeitschrift* voelde hij echter bij het uitbreken van de oorlog de noodzaak een hoofdartikel te schrijven waarin hij partij koos:

Die Wissenschaft darf sich ... nicht den Blick durch Haß trüben lassen, sondern muß immer der Wahrheit treu bleiben und auch gegen die Feinde Gerechtigkeit üben. Aber eine volle Objektivität in dem Sinne, dass sie den Feinden und dem eigenen Volke in gleicher Gesinnung, ohne Liebe und ohne Hass, gegenüberstände, ist unmöglich und kann nicht erstrebt werden. Die praktische Geographie, die von bestimmten Zielen ausgeht und danach fragt, wie wir diese Ziele erreichen können, ist ihrem Wesen nach subjektiv. (...) Auch wir Deutschen müssen die Dinge von unserem Standpunkte aus betrachten. Und auch wir Gelehrte sind Menschen, die warm empfinden und national denken und fühlen. In ruhigeren Zeiten mögen wir

22 Ik ontleen deze informatie aan Bassin, 'Race contra space' (vgl. noot 16). Het oorspronkelijke werk van Wittfogel verscheen in 1929 in *Unter dem Banner des Marxismus*. De integrale tekst is herdrukt in J. Matznitter (Hrsg.), *Politische Geographie* (Darmstadt 1977). Het tijdschrift *Antipode* (vol. 17, no. 1) publiceerde in 1985 een integrale Engelse vertaling.

unsere Gefühle zurückdrängen; aber in einer Zeit wie der jetzigen kann das Gefühlsmoment nicht ausgeschaltet werden.²³

Geografen als Hettner gingen na afloop van de oorlog als burger teleurgesteld maar als wetenschapper weer min of meer objectief aan de slag met hun studies. Zo schreef Hettner een verhoudingsgewijs waarde vrij boek over de historische ontwikkelingsgang van de mensheid en haar cultuur over de aarde in hun afhankelijkheid van de geografische gesteldheid van het aardoppervlakte.²⁴

Er waren echter ook geografen die de geopolitici in hun extreme oordelen mijlenver achter zich lieten. Een berucht voorbeeld is Siegfried Passarge, een befaamd geomorfoloog. Zodra hij zich echter uitliet over de samenleving, toonde Passarge zich een rabiaat reactionair en verviel hij in een ranzig racisme. In antisemitisme en militarisme, in weerszin tegen de grote stad en de machinecultuur, overtrof hij de geopolitici verre. Net als Hettner wilde hij vaststellen welke invloed het fysisch milieu, het landschap, op de cultuur uitoefende. Passarge's wetenschappelijke beschouwingen werden echter geheel overwoekerd door zijn visie op de moderne maatschappij, die helaas alle wortels met de natuur had doorgesneden. Wanneer het pacifisme, de meest cultuurvijandige beweging die zich denken liet, zou winnen en een algemene wereldvrede het resultaat zou zijn, zouden door lichamelijke en geestelijke degeneratie morele chaos, moord en doodslag van ongeëvenaarde omvang de gevolgen zijn. Het werk van kubisten, futuristen en dadaïsten getuigde van een 'entsetzliche sexual-pathologische Schmutz' en is gemaakt door geesteszieken. Overal waar tekenen van geestelijk verval zichtbaar waren, hadden joden de leiding. Enzovoorts, enzovoorts.²⁵

Passarge ontwikkelde zijn visie al aan het begin van de jaren twintig. Het zou allemaal nog veel erger worden. Geografen hebben daartoe onmiskenbaar bijgedragen, niet alleen na 1933 maar ook ver daarvoor, door onder meer het aanleveren van een op maat van de nazi's gesneden geopolitieke ideologie en het aankweken van een grootduits nationalisme bij scholieren. Met het 'andere' Duitsland van het Interbellum, dat van de *Weltbühne* en de Frankfurter Schule, van Kurt Tucholsky en Klaus Mann, hebben zij zich nooit willen identificeren.

23 A. Hettner, 'Unsere Aufgabe im Kriege', in: *Geographische Zeitschrift* 20 (1914) 603.

24 A. Hettner, *Der Gang der Kultur über die Erde* (Leipzig und Berlin 1919; tweede editie 1929).

25 Zie: S. Passarge, *Landschaftsentwicklung und Kulturentwicklung in unseren Klimabreiten* (Hamburg 1922), met name vanaf p. 118; idem, *Grundzüge der gesetzmässigen Charakterentwicklung der Völker* (Berlin 1925). Zie voorts: G. Sandner, 'The Germania triumphans syndrome and Passarge's *Erdkundliche Weltanschauung*. The roots and effects of German political geography beyond *Geopolitik*', in: *Political Geography Quarterly* 8 (1987) 341-352.